

Віктор Ребезук

ТРАГЕДІЯ ПОЛТАВСЬКИХ КОБЗАРІВ

*Чом замовкли кобзи, кобзи голосисті?
Чом не чути, кобзи, рокіт ваших струн?
Заросли стежини, гей, у полі чистім,
І не пройде ними з кобзою співун.*

*Ой, скажи ж ти, вітре, де біліють кості
Довговусих, мудрих, сивих співунів?
Бо не знає ненька-Україна й досі,
Де лягли у землю двісті кобзарів.*

(Із пісні сучасних кобзарів)

Кобзарство впродовж віків було частиною української національної культури, оберегом її духовності та самосвідомості. В часи найжорстокішого іноземного гніту кобзарі рятували українців від морального занепаду та духовної загибелі, вселяли в них дух свободи і національної гідності. Мандруючи від села до села, вони заробляли на життя виконанням старовинних народних пісень і дум, були живими носіями української історії.

Кобза, ліра, бандура споконвіку в Україні вважалися “священими інструментами”, а кобзарів, бандуристів, лірників називали в народі “Божими людьми”. Вони були не просто музикантами, які розважали людей своїм співом та грою. Народні співці будили совість народу, були його наставниками, носіями християнської віри, високої моральності та духовності. Сиві “Гомери” українських степів співали про гірку долю України, порівнюючи її з обездоленою чайкою-небогою, що вивела своїх діток при битій дорозі, співали про героїчне минуле українського народу, закликаючи до боротьби за волю. В одній із дореволюційних пісень полтавських кобзарів говорилося:

*Уже років двісті, як козак в неволі,
Понад Дніпром ходить, виглядає долю.
Гей, Гей! Вийди, доле, із води,
Визволь мене, серденько, із біди.
Не вийду, козаче, не вийду, соколе!
Ой, рада б я вийти, так сама в неволі.
Гей, гей! Козаченьку, гостри ніж,
Де зустрінеш москаля, там бий, ріж...
Ой, пане-гетьмане, нерозумний сину!
Занапастив Польщу, ще й неньку-Вкраїну.*

Українська революція 1917–1921 рр. відкрила шлях до бурхливого розвитку кобзарського мистецтва, створення творчих колективів народних співців. Частина кобзарів взяла безпосередню участь у Визвольних змаганнях українського народу, щоб своїм співом надихнути на боротьбу і скріпити дух оборонців рідного краю. Кобзар із Лютецьки Петро Гузь тривалий час супроводжував повстанців Левка Христового і навіть склав про нього пісню, яку, на жаль, автор цих рядків не зміг відшукати. До кобзарського мистецтва долучилися не лише сліпі й немічні, як це було раніше, а й цілком здорові молоді люди – патріоти України, захоплені національною ідеєю служіння своєму народові.

Першою за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського – 1918 р. – виникла капела бандуристів у Києві, а під час більшовицької політики українізації (дерусифікації), 1925 р., – в Харкові і Полтаві. Вони стали головними центрами і мистецькими лабораторіями кобзарства в Україні.

Організатором і керівником Полтавської капели бандуристів був Володимир Андрійович Кабачок (1892–1957). Народився він у селі Петрівцях на Миргородщині в бідній селянській родині. Свого батька не знав, а мати все життя поневірялася по наймах. П’ятирічним вона забрала сина в Полтаву, де працювала куховаркою, а через два роки завдяки природним музичним здібностям хлопчика прийняли до Архірейського хору, вихованця якого перебували на повному утриманні церкви. Одночасно Володимир навчався в початковій школі, а після її закінчення вступив до Полтавського музич-

ного училища. Як напівсирота, був звільнений від плати за навчання. 1913 р. В. Кабачок успішно закінчив училище, здобувши спеціальність “музикант-оркестрант”, і тоді ж вступив до Московської консерваторії імені П. І. Чайковського. Революція 1917 р. в Росії та матеріальні нестатки завадили йому завершити навчання, і молодий чоловік повернувся до Полтави. Працював учителем співів у школах міста, а 1925 р. створив ансамбль бандуристів, у якому в різний час працювало 12 талановитих виконавців [2, с. 7–10].

Своєю творчістю В. Кабачок сприяв розвитку кобзарства в Україні. Під його керівництвом підготовлені десятки виконавців, викладачів і диригентів народних капел бандуристів. Значний вклад вніс він і в теорію гри на бандурі. Його “Школа гри на бандурі” стала хрестоматійною для багатьох виконавців українських дум і старовинних українських пісень. Перед виступами Полтавського ансамблю бандуристів пояснення нерідко давав відомий подвижник українського національного відродження Володимир Щепотьев.

Полтавська капела бандуристів підтримувала тісні стосунки з такою ж капелою в Харкові. У різний час її очолювали Степан Самсоненко, Іван Кучугура-Кучеренко, співак Харківської опери Микола Яншин-Скиба та ін. Велику допомогу Полтавській капелі надавав один із лідерів українського національно-культурного відродження і невтомний пропагандист кобзарського мистецтва Гнат Хоткевич. В. Кабачок нерідко їздив до нього з приводу вдосконалення гри на бандурі, а також домігся, щоб Г. Хоткевича 1928 р. офіційно оформили консультантом Полтавської капели бандуристів з відповідною оплатою праці. Хоткевич створив у Полтаві навчальну студію бандуристів, уклав для неї програму, взявши за основу харківський спосіб гри на бандурі, яким сам володів досконало, та написав спеціальну вокально-інструментальну композицію “Поєма про Байду” на сюжет відомої української народної пісні [3, с. 93].

До Полтави для консультації Гнат Мартинович приїжджав на вихідних, зупинявся в помешканні В. Кабачка і приймав заліки в слухачів студії. Частина сімейних харківських бандуристів також працювала в Полтаві. Про особливі стосунки Хоткевича з полтавськими бандуристами свідчить той факт, що під час німецької окупації у червні 1943 р. відділ освіти Харківської міської управи відрядив його вдову до Полтави для передачі до Краєзнавчого музею особистого архіву та музичних інструментів її покійного чоловіка [7, с. 155].

Завдяки творчій діяльності київської, харківської та полтавської капел бандуристів в

Україні народилося декілька професійних і десятки самодіяльних ансамблів, які пропагували безцінні скарби народної творчості.

А тим часом проголошена більшовиками на початку 1920-х рр. політика українізації (дерусифікації) притихла й намітився перехід від “кооперативного соціалізму” до форсованого будівництва “світлого комуністичного майбутнього”. Почалося гоніння на будь-які прояви українського національного життя. Головним ворогом більшовицького режиму на багато років став “український буржуазний націоналізм”, а єдино дозволеним методом художньої творчості – соціалістичний реалізм, тобто намагання видати бажане за дійсне. Переслідувань зазнали й українські народні співці. Партійне і радянське керівництво УСРР видало низку нормативних документів (про заборону жебрацтва, обов’язкову реєстрацію в органах міліції музичних інструментів, індивідуальну та колективну музичну творчість тощо), які руйнували духовну першооснову стародавніх кобзарських традицій та умови безпосереднього зв’язку кобзарів із народом. Офіційна радянська пропаганда захищала кобзу до “націоналістичних елементів української культури”, а кобзарів – до професійних жебраків.

До цькування народних співців долучилися й українські радянські письменники. Ю. Смолич писав: “Кобза містить у собі досить велику небезпеку, адже вона тісно пов’язана з націоналістичними елементами української культури. На кобзу тисне середньовічний мотлох жупанів та шароварів”. З особливою люттю нападав на кобзарів М. Бажан у поемі “Сліпці”:

*Помреш, як собака, як вигнаний зайда,
Догравай, юродивий, спотворену гру.*

Як не дивно, але навіть М. Хвильовий, з ім’ям якого пов’язаний “націоналістичний ухил” в українській літературі (“хвильовізм”) і якого комуністи пізніше зацькували до смерті, публічно виступав проти “закобзарення України”, викривав носіїв національного пісенного епосу як “запеклих контрреволюціонерів” [5, с. 372].

Капели й ансамблі кобзарів і бандуристів були поставлені під жорстокий контроль цензури й мали виступати із заздалегідь затвердженими в партійних кабінетах репертуарами, демонструючи в такий спосіб мистецькі здобутки сталінської моделі соціалізму. Офіційно існуючі капели перетворилися на своєрідні “музичні колгоспи”, в яких нівелювалася свобода творчості кобзарів, а самі колективи ставали частиною пропагандистського апарату радянської влади. Більшовицький режим намагався поставити під свій контроль і самодіяльні

кобзарські колективи. Їх учасники зазнавали постійних переслідувань аж до фізичного знищення.

Однією з перших на Полтавщині виникла самодіяльна капела бандуристів у Великих Сорочинцях (протягом 1925–1936 рр. село мало назву Нероновичі на честь народного секретаря у військових справах першого радянського українського уряду Євгена Нероновича, який за нез'ясованих обставин загинув там 24 березня 1918 р.). Фундаторами капели виступили Іван Герасименко, Олександр Бабак та Іван Мироненко.

Селяни Великих Сорочинець мали давні вільнолюбиві українофільські традиції. Завдяки публікаціям письменника-гуманіста В. Г. Короленка далеко за межами Російської імперії стала відома “Сорочинська трагедія” – народне повстання селян у грудні 1905 р., яке організувало місцеве відділення Селянської спілки – опозиційної до влади професійної організації українського селянства. 1915 р. серед вихованців Великосорочинської учительської семінарії виник осередок Юнацької спілки – патріотичної організації українського юнацтва, учасники якої перебували під впливом інтегрального націоналізму М. Міхновського і виступали за державну незалежність України та поразку Росії у Першій світовій війні.

Іван Герасименко народився 1905 р. у Великих Сорочинцях у сім'ї бідняків, яка по батьковій лінії мала давнє козацьке коріння. Після закінчення місцевої початкової школи через безгрошів'я хлопця вимушено віддали до шевця в науку. Змалку Іван опанував гру на кобзі та бандурі, став управним виконавцем і, незважаючи на юний вік, створив самодіяльну капелу бандуристів, яка з часом стала відомою за межами Миргородщини. Одночасно він був одним із засновників Миргородської громади Української Автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Олександр Бабак народився 1906 р. також у Великих Сорочинцях у бідній селянській родині. Не маючи землі, його батько, щоб прогодувати родину, поневірявся по наймах, працював чорноробом на цегельні. Ще в період навчання в церковнопарафіяльній школі Сашко захопився грою на бандурі, ознайомився з історією України, читав твори українських письменників, особливо поезію Т. Шевченка. Вчителі, класична українська література та пісні кобзарів виховали в нього любов до рідного краю, і він став переконаним українським патріотом. Як глибоко віруюча людина, ненавидів безбожний комуністичний режим.

Іван Мироненко народився 1907 р. в селі Горошине Хорольського повіту. Мав природні

музичні здібності і, не здобувши спеціальної освіти, викладав музику та співи в місцевій школі. Відразу після створення капели бандуристів у Немировичах вступив до неї і невдовзі став її художнім керівником. Зі слів І. Мироненка, до капели входили “свої хлопці” – щирі патріоти України з числа сільської молоді [6, с. 242–243].

Протягом осені 1927 р. капела бандуристів під орудою І. Мироненка гастролювала містами й селами Уманського та Черкаського округів. Презентуючи українську культуру, бандуристи будили в українців національну свідомість і гідність. На переконання чекістів, метою поїздки великосорочинських бандуристів було створення націоналістичних осередків опору більшовицькому режиму поза межами Лубенського округу. Учасники капели виконували українські історичні пісні та думи, шевченківський “Заповіт”, а потайки – національний гімн “Ще не вмерла Україна”, часом у своїй інтерпретації. Зокрема, до тексту П. Чубинського від себе додавали:

*Гей, гей! Браття милі,
Нумо братися за діло.
Гей, гей! Пора встати,
Пора волю здобувати...*

*Гей, згадаймо славу смерть
Лицарства, козацтва,
Щоб не зрадить марно нам
Свого юнацтва.*

До тексту гімну додавали і слова Т. Шевченка:

*Свою Україну любить!
Любить її во врем'я люте.
В останню тяжкую минуту
За неї Господа молить.*

Репертуар великосорочинських бандуристів був різноманітним. Більшість пісень були авторськими, складеними самими учасниками капели, або переспівом уже відомих. Одну з ліричних пісень написав Мироненко ще 19 липня 1924 р., але виконав значно пізніше:

*Летить галка через балку,
А летячи, кряче.
Молодая дівчинонька
Ходить гаєм, плаче.
Не пускає її мати
Вранці до криниці.
Ні жита брать, ні льону брать,
Ні на вечорниці.
Пустя мене, моя мамо,
В лісок по горішки,
Чи не знайду щастя й долі
Я собі хоч трішки.
Ой, не пуця тебе, доню
В лісок по горішки,*

* * *

*Згадаю про тую Вкраїну,
Забутий в далекім краю.
Вкраїну, де щастя покинув,
Де душу залишив своєю.
Вкраїну, де степом синіють
Могили, де плаче сова,
Де в північ цвіте на могилах
Плакун – запорізька трава.
Барвінок в саду зеленіє,
І явір край поля дріма.
Злетів би на тую Вкраїну,
Злетів би, та крилів нема!*

Авторство пісень кобзарів і бандуристів у документах не вказувалося, але зі змісту можна здогадатися (принаймні, з другої), що вони були написані Ф. Матвійком під час його перебування на засланні.

Слід мати на увазі, що арешт українських патріотів відбувся в “рік великого перелому”, в ході якого ламався звичний уклад і долі українців, коли почали втілюватися в життя фантастичні плани будівництва в Україні соціалізму сталінського зразка. У цих умовах правлячій верхівці СРСР потрібно було віднайти якомога більше “ворогів народу”, щоб списати на них усі прорахунки і злочини комуністичного режиму.

1 жовтня 1929 р. колегія республіканського ОДПУ на закритому засіданні 8 учасників підпільної організації за стандартним звинуваченням у “контрреволюційній діяльності” засудила до смертної кари. Серед них – відомі миргородські кобзарі: І. Мироненко, І. Герасименко і О. Бабак. Вся вина їх полягала в тому, що вони любили свою Батьківщину – Україну. Ф. Матвійко до суду не дожив. Із заслання його доправили по етапу до Лубенського відділення ДПУ, а 31 березня 1929 р. застрелили при спробі втечі. Такою була офіційна версія чекістів.

Українських патріотів розстріляли 12 жовтня 1929 р. о 23 годині 45 хвилин у дворі гуртожитку команди особливого призначення ДПУ. Виконавець вироку, мабуть, був не дуже вправним стрільцем, позаяк на 8 своїх жертв витратив 11 набоїв. В акті, що засвідчував їхню смерть, говорилося, що тіла розстріляних “були захоронені в тому ж одязі, в якому були взяті з БПРУ, на міському цвинтарі. Сліди могили замасковані” [6, с. 257].

Після розправи над учасниками патріотичної організації Великосорочинська капела бандуристів припинила своє існування. Її учасники стали першими, але не останніми жертвами більшовицького терору проти українських народних співаків.

У січні 1934 р. енкаведисти заарештували художнього керівника державної Полтавської капели бандуристів, яка мала назву зразкової,

В. Кабачка. Через три місяці його звільнили, але до капели він уже не повернувся. Саму ж Полтавську капелу бандуристів у березні 1935 р. об’єднали з Київською і назвали Першою зразковою капелою бандуристів Народного комісаріату освіти УРСР.

Проте ще продовжувала існувати миргородська капела бандуристів, діяльність якої тісно пов’язана з Миколою Мартиновичем Зайцем. Народився він у сім’ї ветеринарного фельдшера в Миргороді. 1918 р. закінчив чотирикласне духовне училище в Сумах і вступив до Харківської духовної семінарії, проте стати священиком йому не судилося, позаяк 1919 р. усі навчальні духовні заклади були закриті більшовиками. Маючи чудовий тенор, М. Заєць із юних літ співав у церковному хорі та грав на бандурі. Навчаючись у духовних закладах, він вдосконалив свої вокальні й музичні здібності та щедро ділився ними з усіма шанувальниками хорового співу й бандури.

1919 р. М. Заєць добровільно вступив до армії УНР. Служив помічником сотенного писаря, згодом – писарем 1-го Запорізького імені гетьмана П. Дорошенка полку. У квітні 1920 р. у складі 6-го стрілецького куреня Запорізької дивізії спільно з поляками брав участь у поході на Київ, а після його невдачі разом із рештками армії УНР був інтернований у Польщі. Перебуваючи у вимушеній еміграції, керував хором у табірній церкві та співав у хоровому товаристві “Стрілець”. Коли більшовики оголосили амністію учасникам визвольних змагань 1917–1921 рр., в Україну не повернувся, бо не вірив обіцянкам комуністів. Його сумніви ще більше посилювалися, коли на початку 1923 р. із підрадянської України повернувся староста табірної церкви Панас Циба, який ходив через кордон із СРСР нелегально і повідомив інтернованим українським юнакам, що більшовики не дадуть їм спокійно жити.

Відговорював М. Зайця від повернення в СРСР і табірний священик Петро Білан. А тим часом із підрадянської України повернувся сотник Самутій і розповів, що в Києві бачився з митрополитом В. Липківським, який повідомив йому, що в Україні відроджується невідконтрольна більшовикам національна УАПЦ. Після деяких вагань Заєць у кінці 1923 р. усе ж повернувся на Батьківщину й відразу ж за звинуваченням у нелегальному переході кордону був заарештований Київським окружним відділенням ДПУ. Після тривалих і прискіпливих допитів його відпустили на волю.

Як знаного спеціаліста з вокалу настоятель Лубенського собору УАПЦ Володимир Слухачевський запросив Зайця очолити церковний хор, але працював він там недовго. Влітку

1927 р. до Лубен приїхав член Всеукраїнської церковної ради В. Чехівський і зупинився на квартирі архієпископа Йосипа Оксіюка. За їхньою порадою Заєць восени того ж року залишив Лубни і вступив до знаменитої Харківської хорової капел бандуристів, яку тоді очолював Микола Васильович Яншин-Скиба. Позаяк М. Заєць був одним із небагатьох, хто знав нотну грамоту, йому на деякий час доручили художнє керівництво капелою. У Харкові під час концерту М. Заєць познайомився з Ю. Тютюнником, про якого вже тоді ходили чутки, що він агент ДПУ [1. – Спр. 6231 – С. – Т. 1. – Арк. 34, 43].

Разом із Харківською капелою бандуристів М. Заєць гастролював по всій Україні, співав про Саву Чалого, Морозенка, Кармелюка, віртуозно виконував “Запорізький марш”, який почув від сліпого кобзаря Євгена Адамцевича з Миргородського ансамблю бандуристів. Зважаючи на величезну популярність капели серед населення, концерти нерідко доводилося давати по кілька на день. 1928 р. під час гастролей в селі Городище Чорнухинського району М. Заєць познайомився з місцевим кобзарем Марком Красноюком та великим шанувальником гри на бандурі вчителем Василем Єльченком. Протягом тижня музикант жив у Григорія Мацака, куди збиралися люди, щоб послухати гру бандуристів. Не залишались осторонь цих подій і таємні інформатори ДПУ (“Свирид”, “Чесний”, “Володя”, “Євдокимов” та ін.), котрі регулярно писали доноси [1. – Спр. 6231 – С. – Т. 1. – Арк. 294].

1929 р. з невідомих причин М. Заєць залишив Харківську капелу бандуристів і разом із дружиною та малолітнім сином оселився в Лубнах. Там він створив власну капелу і під артистичним прізвиськом “Голубок” мандрував селами Полтавщини й Чернігівщини. У розпал Голодомору 1933 р. його заарештували чекісти Харківського обласного управління НКВС, але через місяць звільнили з-під варті. З Харкова М. Заєць привіз додому делікатесні продукти – білий хліб і рибу, чим немало здивував свою дружину Галину Левченко – вчительку Лубенської середньої школи № 3, адже люди помирали з голоду. Причину арешту не пояснив і на її запитання відповів: “Не твоя справа, де я дістав і як дістав. Твоя справа – їсти!”. Вже тоді Галина запідозрила, що чекісти змусили чоловіка стати їхнім таємним інформатором. Якось знайшла в його шухляді чернетки донесення на кобзаря і друга М. Зайця Сергія Садового, з яким той познайомився 1928 р. у церковному хорі Братської церкви УАПЦ в Лубнах.

Якщо до арешту М. Заєць був веселим, життєрадісним і товариським, то після нього став грубим, рідко бував удома, приховував від дружини, де був і що робив. Її підозри у зв'язках

Миколи з НКВС незабаром підтвердилися, позаяк звідти нерідко телефонували і просили його зайти до них. З Полтави також приїжджали до нього чекісти і називали “Грязновим”.

Відтоді М. Заєць їздив на гастролі вже за завданням НКВС і провокував селян на відверті розмови про Голодомор. Зокрема, об'єктом його провокацій під час гастролей у Лазірках став колишній старшина армії УНР Іван Василенко, з яким Заєць сидів у польському таборі для інтернованих українських вояків і працював у табірній газеті “Український стрілець”. 1927 р. Василенко повернувся на Батьківщину з еміграції у Франції. Через Зайця чекісти намагалися зробити його організатором міфічної контрреволюційної організації, але чоловік не піддався на провокацію.

Таким чином, “операцію” М. Заєць провалив. Після його поїздки до Лазірок Г. Левченко викликав співробітник НКВС Тітов і під час бесіди сказав: “Провалився ваш чоловік, ось що...”. На совісті Зайця лише під час Голодомору 1932–1933 років було 19 невинно засуджених людей [1. – Спр. 6231 – С. – Т. 2. – Арк. 59].

Після чергових гастролей завербованого Тітов із понятими з невідомих мотивів провів інсценування обшуку в його помешканні, але господаря “не знайшов”, хоч він у цей час перебував удома. На здивоване запитання Г. Левченко Тітов відповів, що так потрібно для справи. Відчуваючи всю глибину свого морального падіння, М. Заєць, щоб заглушити докори сумління, почав пиячити (за словами дружини, став справжнім паскудою) і в п'яному стані плакався, що відчуває над своєю головою дуло нагана.

Однією з жертв його доносів став бандурист і художник Никифор Васильович Чумак. Народився він 1892 р. у бідній селянській родині в Шишаках. Про його юнацькі роки відомо лише, що після закінчення вищої початкової школи навчався в Миргородській художньо-промисловій школі та в Києві, був знайомий із видатним українським художником і архітектором Василем Кричевським, який певний час мешкав на дачі поблизу Шишак. 1919 р. Н. Чумак брав участь у протибільшовицькому повстанні С. Дубчака в Миргороді, але того ж року вступив до КП(б)У. Проте дуже швидко розчарувався в практиці будівництва “світлого комуністичного майбутнього” і не захотів брати на себе відповідальність за злочини комуністів, а тому 1923 р. “механічно вибув”, можливо, був виключений із правлячої партії.

Н. Чумак був прекрасним виконавцем гри на бандурі, але ні до Харківської, ні до Полтавської капели бандуристів його не прийняли, позаяк мав репутацію “українського буржуазного націоналіста”: носив український національний

одяг, вживав давні, не всім зрозумілі слова і вирази. До того ж мав невживчивий характер [1. – Спр. 6231 - С. – Т. 2. – Арк. 195]. Тому він створив власну капелу бандуристів, із якою мандрував селами Полтавської, Харківської, Чернігівської областей. Грали в колбудах, на ярмарках і на весіллях. Під час гастролей вивчав манеру гри інших кобзарів. Сам складав пісні й частівки на зразок: “Сивий кінь, чорна бричка, в мене жінка химеричка”. Побував Н. Чумак 1926 р. на гастролях у Ромнах – відомому осередку українського кобзарства, про який пізніше Валентин Заворотько писав:

*Ромен, Ромен, колиска кобзарів,
Стоїш над тихою Сулою
І заглядаєш у Сулу
Старим Собором-головою.
Ромен, Ромен, колиска кобзарів,
Стоїш над тихою Сулою,
І над твоєю головою
Пливуть багато вже віків,
В яких були свої герої,
На кожен час, на кожен вік [4, с. 19].*

У капелі Чумака в різний час перебували 15–20 кобзарів, включаючи Онисима Тронецького і Сергія Яценка з Шишак, Олексу Корецького і Тертишного з Полтави, Семена Бець-Харченка і Коробка з Миргорода, Романця з Нових Санжар, Михайла Андрусенка з Веприка Гадяцького району, Запорожця із Засулля Лубенського району, Миколу Крутька з Великого Перевозу Шишацького району та ін. Кобзарство 1930-х років ще зберігало душу України, не давало українцям розпорозитися і загубитися в “новій історичній спільноті – радянській людині”.

Микола Порфірович Крутько народився 1899 р. у бідній селянській родині, яка не мала власної землі. 1918-го вступив до місцевої “Просвіти”, де навчився грати на бандурі, що стало його захопленням на все життя. Там, за його словами, зробився “справжнім націоналістом”. Під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського вступив до Першого Миргородського повстанського полку під орудою П’явки. Полк вважався червоним, але насправді був українським, і коли його послали на фронт для боротьби з Директорією УНР, частина вояків перейшла на бік С. Петлюри, а решта розбіглися по домівках. Серед останніх був і М. Крутько. 1920 р. він вступив до потужнішої “Просвіти” в Баранівці, при якій священник УАПЦ О. Богаєвський і вчитель Івко створили драматичний та хорівий гуртки. Там Крутько вдосконалив свою техніку гри на бандурі і став управним виконавцем.

1925 р. у гості до батьків приїхав керівник Харківської капели бандуристів, уродженець Великого Перевозу Степан Степанович Самсо-

ненко. Послухавши гру Крутька, він запросив його до своєї капели. Разом із нею бандурист гастролював Україною, але через сімейні обставини згодом залишив капелу і повернувся додому, проте бажання грати в колективі не полишало його. У Шишаках М. Крутько познайомився з Н. Чумаком і вже разом із його капелою мандрував селами Слобожанщини, але невдовзі також покидає її. Не останню роль у цьому відіграв важкий характер Чумака, який у побуті був нестриманим, допускав грубощі в стосунках зі своїми товаришами, запізнювався на репетиції.

У рідному селі Крутько вважався прибічником радянської влади: був членом комнезаму і одним з ініціаторів створення колгоспу імені Т. Шевченка, проте дуже скоро розчарувався в колективній праці під наглядом комуністів і вийшов із нього. 1930 р. Крутька заарештували працівники Диканського райвідділу міліції, та через два тижні, не знайшовши складу злочину, відпустили. До колгоспу він уже не повернувся, а наступного року організував капелу бандуристів при Диканському колбуді, хоч і там довго працювати не довелося. Рятуючись від голоду, 1932 р. він виїхав до Маріуполя і влаштувався на роботу на металургійному заводі. 1935 р. був заарештований, чотири з половиною місяці сидів у ДОПРі, але концтабору unikнув і повернувся до свого села. В роки “великого терору” його сліди загубилися [1. – С. 6231. – Т. 1. – Арк. 342–343].

Гастролі Н. Чумака переважно тривали один-два місяці, іноді півроку. Заробляв добре, часом до тисячі карбованців. Постійно мешкав у Шишаках. Маючи офіційний соціальний статус кустаря-одинака, жив із того, що ловив і продавав рибу та власні картини. Він відкрито виступав проти більшовицької колективізації сільського господарства, за що в 1931 р. був заарештований і висланий на три роки в адміністративному порядку за межі України. Після повернення із заслання знову зібрав знайомих бандуристів і продовжив мандри селами, ярмарками, базарами, але і в мандрах його не залишали таємні інформатори ДПУ–НКВС (одним із них був його давній знайомий Мусій Ніколаєнко). Більшість із них Чумак знав в обличчя і говорив: “Прийдеш додому – тут до тебе прибігає підсланий цуцик із пляшкою вина і зараз же: “Дарма судили Троцького, неправильні такі-то і такі-то заходи уряду”. Хоч би знав, що говорити, а то так і відчуваєш, що хоче тебе спровокувати” [1. – Спр. 6231 – С. – Т. 2. – Арк. 72].

У Юрківці Талалаївського району Н. Чумак зустрів свого давнього знайомого й однодумця кобзаря Віктора Сологуба. Вони довго сумували над гіркою долею України, яка під більшовицькою владою залишається колонією Москви, і доходили висновку, що щасливим український народ може бути лише у власній державі.

Спостерігаючи трагедію Голодомору 1932–1933 рр., Чумак говорив селянам, що голод не тому, що нічого їсти. Він штучно влаштований для того, щоб знищити частину українців, а “винна в цьому грузинська морда, яка з Кремля Росією править” [1. – Спр. 6231 – С. – Т. 1. – Арк. 27]. Зміст цих, здавалось би, приватних розмов завдяки донесенням М. Зайця та інших “сексотів” ставав відомим “компетентним органам”.

Під час гастролей Україною Чумак за завданням народного комісаріату освіти УРСР збирав у селах зразки усної народної творчості і відвозив їх до Києва. 1936 р. за свою роботу отримав винагороду – 200 крб., пізніше ще – 150. Під час мандрів Зінківщиною він цікавився долею Остапа Вишні (Губенка), талант якого глибоко шанував. У цей час відомий гуморист уже карався в одному з радянських концтаборів на крайній Півночі СРСР.

У квітні 1937 р. Н. Чумак на запрошення начальника управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР знову їздив до Києва й особисто познайомився з його головою Андрієм Хвилею (Олінтером), який одночасно обіймав посаду директора Інституту українського фольклору АН УРСР і опікувався розвитком кобзарства в Україні. Після арешту 29 жовтня 1937 р. енкаведисти пригадали Чумакові знайомство з Хвилею, якого на той час уже було оголошено “ворогом народу”.

1937 р. в СРСР розпочався “великий терор”, коли знищення людей відбувалося за планами (лімітами), які доводилися на місця з Москви. Дійшла черга і до полтавських кобзарів та священників УАПЦ, які ще залишалися живими після двадцяти років гонінь і терору. Їх почали підводити під “розстрільні статті” Кримінального кодексу УРСР (антирадянська діяльність, участь у контрреволюційних організаціях тощо). Керівником чергової фальсифікованої справи, якій енкаведисти не придумали навіть назви, зробили свого давнього таємного інформатора М. Зайця. Можливо, тому, що той не надто ревно служив їм або вважався уже відпрацьованим матеріалом. Перед арештом він працював керівником хорового гуртка при 225-му стрілецькому полку, що дислокувався в Лубнах.

У січні 1938 р. М. Зайця викликали до обласного управління НКВС у Полтаву і додому він уже не повернувся. Його дружина Г. Левченко пішла до начальника Лубенського райвідділу НКВС Мастицького, щоб дізнатися про долю свого чоловіка, на що той відповів: “Собаці – собача смерть!” і підписав дозвіл на розлучення з “ворогом народу”. Г. Левченко вважала, що чекісти ліквідували М. Зайця як небажаного свідка своїх злочинів [1. – Спр. 6231. – С. – Т. 2. – Арк. 61].

Н. Чумака спочатку тримали в Шишаках, і М. Николаєнко, який регулярно доповідав про нього енкаведистам, чув, як той несамовито кричав: “Рятуйте, люди добрі! Чумака вбивають!” Потім його відправили до Полтави, де знущання продовжувалися. До відповідальності було притягнуто 18 осіб, які стали жертвами провокацій і доносів Зайця. Серед них були колишні старшини українських військових формувань, священники УАПЦ і кобзарі. Слідчі Т. Н. Тітов і Ф. М. Мироненко застосовували до “ворогів народу” незаконні методи слідства: не давали спати, били, доводили своїх жертв до нестями, змушуючи їх зізнаватися в неіснуючих злочинах. Згідно з вироком особливої “трійки” управління НКВС у Полтавській області від 21–23 березня 1938 р. усіх розстріляли. Невинними жертвами комуністичного терору, крім самого М. Зайця, стали кобзарі і бандуристи Н. Чумак, М. Крутько і С. Садовий [1. – Спр. 6231 – С. – Т. 2. – Арк. 79]. І. Василенка від розправи врятувало лише те, що він не дожив до неї: помер 1934 р. 1938 р. за нез’ясованих обставин у рідному Харкові загинув і видатний український культурний діяч та неперевершений бандурист Г. Хоткевич.

М. Заєць до останньої хвилини не вірив, що його можуть розстріляти разом з усіма, і, навіть сидючи разом із жертвами своїх доносів в одній камері, продовжував на них “стукати” слідчим.

Після знищення миргородських кобзарів їхні самодіяльні об’єднання на Полтавщині остаточно припинили своє існування. Діючими залишилися лише декілька професійних ансамблів з ретельно підібраним репертуаром дозволених музичних творів, які існували при державних установах культури і були частиною пропагандистського апарату комуністичної партії.

Література

1. Архів Управління СБУ в Полтавській області.
2. Бандуристе, орле сизий. Віночок спогадів про В. А. Кабачка [Текст]. – К.: Музична Україна, 1995.
3. Димченко, С. Кобзарський етнографічний концерт Гната Хоткевича (до 150-ї річниці Археологічного з’їзду) [Текст] / С. Димченко // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5. – С. 89–93.
4. Заворотько, Валентин. Згадки про мій кобзарський шлях [Текст] / В. Заворотько. – Березиня. – 2007. – № 2.
5. Петровський, В. В. Історія України. Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі [Текст] / В. В. Петровський, А. О. Радченко, В. І. Семененко. – Харків: ВД “Школа”, 2007.
6. Ревегук, Віктор. Отамани Полтавського краю – борці за волю України. Нариси з історії [Текст] / В. Я. Ревегук. – Полтава: “Дивосвіт”, 2011.
7. Скоробагатів, А. Харківське міське самоврядування в 1941–1943 рр. [Текст] / А. Скоробагатів // Березиль. – 1996. – № 9–10. – С. 145–164.